

הצעה לתוכנית לימודים בתרבות ובאמנות יהודית בסמינר "אפרתה"

נעמי קאסוטו

א. הקדמה

הוראת האמנות הפלאסטית (ציור רישום, פיסול) מעניקה הזדמנות ללומד לפגוש ביצירות אמנות שונות. בין ביצירות, שיש בהן אמנות לשמה ובין ביצירות הקשורות בעיקרן לעם, לתרבות ולסביבה. המטרות בחינוך לאמנות אינן מוכרות דיין לציבור המחנכים והתלמידים. לכן, יש מקום לחשש שנעצב דור חדש, שיחמיץ את ההזדמנות להכיר תחום דעת נרחב ועשיר הכולל בתוכו את המעשה החומרי של יצירת האדם, באמנות ובמלאכת מחשבת. קל לשער! דור מחנכים שאצלו מסרים אלה דלים, יגדל דורות חדשים, שגם הם ילקו באותו חסך. מכאן מתבקש הצורך בהכרת מטרות החינוך לאמנות על בוריין. אלה מבוססות על הכרת האמנות בכללותה, כמו גם הכרת התרבות האמנותית של עמנו — הווה ואמר — האמנות היהודית והישראלית לדורותיה.

ב. המטרות בהוראת האמנות ומטרות תוכנית העבודה

בניסיון להגדרת מטרות הוראת האמנות צריך לתת את הדעת לדרכים שונות לשילוב האמנות בתחומי לימוד אחרים ובחיים עצמם. כללית, הכוונה היא לפתח את היכולת להתבונן ביצירה אמנותית, להבינה וליהנות ממנה. וכן, להכיר יצירות מופת ישראליות במישור אחר, לפתח את הטעם האישי ואת החוש הביקורתי בכל הקשור לעולם האמנות כפרט ולחיים בכלל. תוכנית עבודה זו מתרכזת באמנות הקשורה לעמנו.

בלימוד פרק זה הכוונה היא לפתח במיוחד את כושר ההתבוננות ויכולת ההבנה בתחום התרבות והאמנות היהודית העתיקה והחדשה. בעקבות זאת, לפתח הבחנה בין מורשות תרבותיות שונות. בנקודה זו עלינו לתת את הדעת, שהחברה שבה אנו חיים במדינת ישראל היא חברה רבת פנים וגוונים, שלכל עדה ועדה מאלה המרכיבות פסיפס זה יש ייחוד תרבותי ואמנותי. מתבקש, לעודד את שימור התרבויות והאמנויות האלה. על כן, חובה על הלומד להכיר במיוחד את תרבותו ואמנותו שלו, המשקפת את שורשיו. עליו להיות פתוח

אליה ולגלות נכונות להתמודד עימה, ולנצל לצורך זה כל הזדמנות הנקרת בדרכו, הן במסגרת החינוכית והן בחיי היומיום, בקהילה ובבית. אם בתוכנית לימוד אמנות יהודית עוסקים אנו, יש להקנות מידע בסיסי על תשמישי הקדושה ותשמישי המצווה, על בית הכנסת ועל כל רקמת האמנות המלווה את אביזריו. אנו מצפים שלבסוף יתהווה יחס חיובי ומבין כלפי התרבות היהודית, ותושג מעורבות אישית בכל הנעשה והמתרחש בתחום זה.

ג. מוקד הלמידה — בית הכנסת

כאמור, לא ניתן לעסוק באמנות היהודית בלי להכיר מושגי יסוד בעולמה הדתי של היהדות. הכוונה במיוחד להכריות ראשוניות עם מנהגים ונורמות, המאפיינים את החיים הדתיים היומיומיים ביהדות. רבים מאלה 'מתנקזים' לבית הכנסת, וחינוכי ההתחיל את הלימוד האמנותי שלו בלימוד כללי על בית הכנסת. כך יוכל הלומד להכיר את מנהגי התפילה, שהם מקורות תרבות בלתי נדלים של עם ישראל, ובמיוחד להכיר את מנהגי העדות, ומה שקרוב לא פחות לענייננו: — מקומות ומבנים ייחודיים לבית הכנסת בארץ ובעולם. לדעתי, בהקניית מידע בסיסי ומושגים הקשורים בבית הכנסת, מבנהו ותשמישי הקדושה והמצוות הקשורים בו מתחילה הדרך להקנייה מעמיקה של ערכי התרבות שלנו. ערכים אלו, ראשיתם בימי בצלאל בן אורי שבנה את המשכן וכליו: ... 'בחכמה, בתבונה ובדעת', והמשכה בכל דור ודור, במהלך הגלות ועד לשוכנו לארץ ישראל. הכרת תרבותנו תגביר יותר ויותר את תחושת השייכות של המתחנך והמחנך לעמו, תעורר עניין בתחום הזה, ותדרבן את הלומד והמלמד להתעדכן, לבקר בבתי כנסת עתיקים וחדשים, באתרים מקודשים אחרים, במוזיאונים ועוד. דומה שבכך נשתלבו המטרות הכלליות של לימוד האמנות, במטרות הערכיות המיוחדות לאמנות היהודית.

ד. שפת האמנות הבסיסית

כדי להבין נושא באמנות, יש להכיר היטב את שפת האמנות הבסיסית. את זו ניתן להציג על פי ביטוייה באמנות ובאסתטיקה.

1. באמנות: ביטויים אלה הם מושגי יסוד שחשוב להכירם. ענייננו באמנות העוסקת בצורה, בקו, בכתם, בקומפוזיציה, בצבע ובמבנים תלת ממדיים. הסגנון הוא סימן היכר מסויים באמצעות פרט או פרטים מסויימים החוזרים ונשנים בצורה מסויימת שביצירה, בכל תחום שהוא (כשירה, בספרות, במוסיקה, בציור, בפיסול ועוד). הסגנון מאפיין את האמן היוצר, את הרקע האתני לאומי שלו ואת התקופה שבה עוצבה היצירה.
2. באסתטיקה: זו חוקרת ומסבירה מהו "יפה" ביצירה כלשהי בתחומי התרבות והאמנות. מהו הדבר שהופך אותה ליצירת אמנות, וכיצד יצירה תרבותית אמנותית משפיעה הן על הרגש והן על השכל וגורמת בכך לחוויה.

כפועל יוצא מכך, יש למצוא דרך להסביר מה איננו הופך יצירה כלשהי ליצירת אמנות וכיצד לאבחן בין אמנות אמת לקישוט ולעיטור חסרי חשיבות שורשית. על בסיס שפת האמנות ניתן להבין ביתר קלות את היצירות השונות, וליצור 'שפה משותפת' לכלל המתבוננים ביצירה ולומדיה.

ברוננו באמנות יהודית שומה עלינו לזכור שהאסתטיקה היא מושג שנלקח מן העולם היווני-הלניסטי. על כן, ראוי לבחון את גישת עם ישראל למושגים שנוצרו בעולם שונה מאד משלנו, עולם שהסתופפנו בצילו כמעט אלפיים שנה. כדי להכיר את ייחודן של האמנות והתרבות היהודית, יש להקנות ללומד מושגים, מידע ומקורות על נושאים יהודיים ייחודיים שמהם יוצרים אנשי האמנות צורה. פעמים רבות הם עושים זאת כדי להדרר במצווה, מתוך הקפדה יתירה, לא רק על פרטיה ודקדוקיה כמובן ההלכתי, אלא גם על צורתה ועל יופיה של המצווה.

כן יש להקנות מקורות ולדון במשמעויות של סמלים המקובלים ביצירה היהודית לענפיה. נוסף לכך, יש לפתח את היכולת להפעיל את הדמיון בתגובה לחומר הנלמד על דרך ההבעה העצמית, ביצירה ובקורת. לפיכך, יש לפתח בלימוד האמנות מיומנויות על ידי הצעת התנסויות ביצירה מחומרים שונים.

ה. תוכנית העבודה להכרת אמנות בית הכנסת

ה.1. מביא

בית הכנסת הוא מקום שבו מתכנסים לתפילה בציבור, ללימוד תורה, לדין בצורכי הכלל ויש לו יעדים דתיים וציבוריים נוספים.

חכמי ישראל ראו בבית הכנסת מקדש בזעיר אנפין. החכמים הורו כי בכל מקום שבו מצויים יהודים, הם מחויבים להקים להם בית כנסת. במובן מסויים, בניין בית הכנסת שייך ליכלל ישראל. כל אחד רשאי להתפלל בו, ולאיש אין רשות למכור אותו (רמב"ם, הלכות תפילה, פרק י"א, הלכה ט"ז) באמצעות בית הכנסת, קהילות ישראל המפורות בגלויות השונות שמרו על אחדות יחסית, וכמו בעבר כך גם כיום, בית הכנסת הוא גורם מאחד בחיי היהודים, בכל מקום שהם.

לאחר קום המדינה, נתקבצו בארץ יהודים מן התפוצות. הוקמו בתי כנסת עדתיים מובהקים, או כאלה הנוהגים, בדרך כלל, על פי מנהגי עדות שונות.

ייחודו של בית הכנסת שבו מתכנסים בני עדה זו או אחרת בא לידי ביטוי לא רק במנהגי התפילה הנהוגים בו, אלא גם במבנהו ובכליו. אלה נבנים, מעוצבים ומסודרים לפי מורשתה של העדה שמקימה את בית הכנסת.

ה.2. הצעה לתוכנית עבודה

רשימת הנושאים שתפורט להלן הינה גרעינה ומרכזה של תוכנית הלימודים. הרשימה נועדה להילמד כמשך שנתיים בשיעורים בני שעתיים בכל שבוע כולל פעילויות מעשיות וביקורים בבתי כנסת ובמוזיאונים.

הערה: הסדר שיוצג כאן אינו חייב להישמר באורח רצוף במהלך ההוראה. כל נושא בנוי לעצמו, אפשר לבחור נושא זה או אחר, ולהתמקד בו.

I. בית הכנסת

(א) מבנה בית הכנסת:

- * מאוהל מועד לבית הכנסת — קדמת בית הכנסת.
- * מקור השם 'בית הכנסת' — הקשר למבנה.

(ב) פנים בית הכנסת

- * סדרי הישיבה בבית הכנסת.
- * כסא של אליהו.
- * חצר בית הכנסת.
- (על ארון הקודש נלמד בפרק על ספר תורה).

ג) דוגמאות של בתי כנסת מתקופות שונות בארץ ישראל

1) בתי כנסת עתיקים

- * בית הכנסת בכפר נחום.
- * בית הכנסת בבית שעים.
- * בית הכנסת באשתמוע.

2) בתי כנסת מימי הביניים ועד העת החדשה:

בתי כנסת בירושלים

- * בית הכנסת על שם הרמב"ן.
- * ארבעת בתי הכנסת הספרדיים בעיר העתיקה.
- (בית הכנסת על שם רבן יוחנן בן זכאי, בית הכנסת על שם אליהו הנביא,
- בית הכנסת האמצעי, בית הכנסת האסטנבולי).
- * בית הכנסת ה"חורבה".
- * בית הכנסת בחברון — על שם אברהם אבינו.
- * בתי כנסת בטבריה.
- * בית כנסת הסניור.
- * בית כנסת עץ חיים (אבועלפיה).

בתי כנסת בצפת

- * בית הכנסת על שם האר"י (נוסח ספרד).
- * בית הכנסת על שם האר"י (נוסח אשכנז).
- * בית הכנסת על שם רבי יוסף קארו.
- * בית הכנסת על שם רבי יצחק אבוהב.

3) בתי כנסת מן העת החדשה

- * בית הכנסת כמזכרת בתיה.
- * בית הכנסת בבת שלמה.
- * בית הכנסת בזכרון יעקב.

- 4) בתי כנסת מן התקופה שלאחר קום המדינה
- * בית הכנסת של האוניברסיטה העברית כיום.
 - * בית הכנסת של האוניברסיטה העברית בהר הצופים.
 - * בית הכנסת "אוהל נחמה".
 - * בית הכנסת של בית הספר לקצינים, מצפה רמון.
 - * בית הכנסת "אוהל אהרן", חיפה.
 - * בית הכנסת המרכזי, נצרת עילית.

II. ספר תורה

(א) תורה שבכתב

- * מגילת הקלף.
- * סופר סת"ם וכלי עבודתו.
- * כתב סת"ם.
- * כתיבת ספר תורה.
- * תגים.

(ב) עיטורי ספר תורה

- * עצי חיים.
- * רימונים ומגדלים.
- * אבנט (חיתול).
- * מעילים ונרתיקים של ספרי תורה.
- * כתר תורה ועטרה.
- * טס.
- * יד לתורה.

ג) ארונות קודש

- * ארון מיטלטל וארון קבוע.
- * מיקום הארון בבית הכנסת.
- * ארונות קודש מעוטרים.

ד) פרוכת וכפורת

- * עיטורי פרוכות.
- * כפורת.

ה) מה עוד בבית הכנסת?

- * בימה (תיבה).
- * בימות במקומות שונים בתקופות שונות.
- * עיצוב הבימה.
- * מזרח ולוח "שיויתי".
- * עמוד תפילה (מעמד החזן).
- * דוכן.
- * נר תמיד.

III סמלים יהודיים (כמה דוגמאות הקשורות לבית המקדש)

- * המנורה.
- * חזית בית המקדש.
- * ירושלים.
- * הכותל.
- * כד וכיור.
- * כד שמן.
- * שני לוחות הברית.
- * מזבח, מחתה, שופר.
- * לולב ואתרוג.

IV. הצעות לשילוב נושא בית הכנסת וכליו בשאר תחומי הלימוד

הערה: פירוט לתכנים השונים שהובאו למעלה ניתן למצוא בספר שלי "עיצוב בתי כנסת בארץ ישראל – אמנות וסמל", חש"ן. הספר עוסק בעיקר בבתי כנסת.